

15-Iyun, 2026-yil

**“RASSOMLIKDA MANZARA JANRINING EVOLYUTSIYASI: TABIATGA
BO‘LGAN ESTETIK VA EKOLOGIK QARASHLARNING O‘ZGARISHI”.**

Bokiyeva Diloram Tursunboyevna

Boqiyevadilorom011@gmail.com

Annotatsiya; *Ushbu maqolada tasviriy san’atda manzara (peyzaj) janrining evolyutsion rivojlanish bosqichlari insoniyatning tabiatga bo‘lgan estetik va ekologik qarashlari o‘zgarishi kontekstida ilmiy tahlil qilinadi. Uyg‘onish davridagi antropotsentrik qarashlar, Romantizm davridagi tabiatga sig‘inish va Sanoat inqilobidan keyingi urbanizatsiya jarayonlarining rassomlik san’atiga ta’siri qiyosiy-tarixiy metodlar yordamida o‘rganilgan. Maqolada manzara janri shunchaki estetik zavq manbai emas, balki muayyan davrdagi ekologik inqirozlar va inson-tabiat munosabatlarining vizual ko‘zgusi ekanligi isbotlanadi. Tadqiqot natijasida zamonaviy san’atda paydo bo‘lgan "Eko-art" (ekologik san’at) yo‘nalishi insoniyatni ekologik halokatdan ogohlantiruvchi muhim ijtimoiy-falsafiy institut ekanligi haqidagi xulosalar shakllantirilgan.*

Kalit so‘zlar: *Manzara janri, peyzaj evolyutsiyasi, eko-estetika, antropotsentrizm, romantizm, Sanoat inqilobi, ekologik tafakkur, vizual madaniyat, Eko-art.*

Kirish: Insoniyat sivilizatsiyasining rivojlanish bosqichlari to‘g‘ridan-to‘g‘ri uning atrof-muhit bilan bo‘lgan munosabatlari dinamikasiga bog‘liqdir. Ushbu munosabatlarning intellektual, falsafiy va emotsional in’ikosi, shubhasiz, tasviriy san’atda, xususan, manzara (peyzaj) janrida o‘zining yaqqol ifodasini topgan. Bugungi kunda global iqlim o‘zgarishi, antropogen ta’sirning kuchayishi va ekologik inqirozlar davrida san’at asarlariga shunchaki estetik obyekt sifatida emas, balki insoniyatning ekologik tafakkuri evolyutsiyasini ko‘rsatuvchi vizual hujjat sifatida qarash zarurati tug‘ilmoqda.

Uzoq vaqt davomida san’atshunoslikda manzara janri faqatgina kompozitsion shakl, ranglar uyg‘unligi va rassomning texnik mahorati prizmasidan o‘rganib kelindi. Biroq, XXI asrning zamonaviy ilmiy paradigmalari, xususan, eko-estetika (eco-aesthetics) va ekokrititsizm (ecocriticism) yo‘nalishlari vizual san’atni ekologik ong shakllanishining ko‘zgusi sifatida qayta talqin qilishni talab etmoqda. Rassomlikda tabiat tasvirining fon rejasidan mustaqil janr darajasiga ko‘tarilishi va keyinchalik "Eko-art" oqimigacha bo‘lgan transformatsiyasi insonning tabiatga bo‘lgan munosabati — "hukmronlik" va "iste’molchilik"dan "hamohanglik" va "mas’uliyat" tamoyillariga qarab o‘zgarganini ko‘rsatadi. Ushbu transformatsiyani ilmiy jihatdan tadqiq etish, bugungi ekologik madaniyatni shakllantirishning fundamental asoslarini tushunishda giddatda dolzarb hisoblanadi.

G‘arb va Sharq san’atshunosligida manzara janrining genezisi va uslubiy xususiyatlari Ernst Gombrich, Kennet Klark, hamda mahalliy olimlardan N.Abdullayev, A.Hakimov kabi tadqiqotchilar tomonidan keng o‘rganilgan. Kennet Klark o‘zining fundamental ishlarida tabiat tasvirini inson qalbining tashqi dunyodagi proeksiyasi sifatida

15-Iyun, 2026-yil

baholagan bo‘lsa-da, ushbu asarlarning ekologik mazmuni va ijtimoiy-ekologik inqirozlarni aks ettirish xususiyati uzoq vaqt davomida tizimli tadqiqotlardan chetda qolib keldi.

Muammo shundaki, san‘at tarixidagi peyzajlar shunchaki tabiatning passiv nusxasi (mimesis) emas, balki ma‘lum bir davrning ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik voqeeligiga munosabatidir. Masalan, Sanoat inqilobi davri peyzajlarida tutunli osmon va zavod quvurlarining paydo bo‘lishi yoki Romantizm asarlaridagi tabiatning vahshiy, bo‘ysunmas kuchi san‘atkorlarning tabiat degradatsiyasiga bo‘lgan ichki isyoni edi. Ushbu tadqiqotda manzara janri evolyutsiyasini falsafiy-ekologik nuqtai nazardan davrlashtirish va har bir davrning ekologik paradigmasini san‘at asarlari orqali ochib berish muammosi o‘rtaga qo‘yiladi.

Asosiy qism: Manzara janrining mustaqil yo‘nalish sifatida shakllanishidan avvalgi davrlarda tabiat tasviri sof utilitar va teotsentrik (o‘rta asrlarda) yoki antropotsentrik (Uyg‘onish davrida) xarakterga ega edi. Uyg‘onish (Renessans) davrida inson koinotning markazi deb e‘lon qilinishi (antropotsentrizm) san‘atda ham tabiatning insonga bo‘ysundirilgan, uning faoliyati uchun shunchaki dekorativ fon bo‘lib xizmat qiladigan shaklda aks etishiga olib keldi.

Leonardo da Vinchi ("Mona Liza", 1503-1519) yoki Rafael Santi asarlaridagi landshaftlar insoniy kechinmalar va portret motivini kuchaytirish uchun xizmat qiluvchi estetik vosita edi. Da Vinchi asarlarida tabiat qanchalik sirli va geologik jihatdan qiziqarli tasvirlanmasin, u baribir inson qiyofasining ortida, ikkinchi darajali reja sifatida qolib ketardi. Bu davr ekologik tafakkurida tabiat hali inson tomonidan to‘liq o‘zlashtirilmagan, sirli, ammo inson aqli va irodasi yordamida "tartibga solinishi" kerak bo‘lgan makon sifatida idrok etilgan.

XVII asr Klassitsizmi (Nikola Pussen, Klod Lorren) davriga kelib, tabiatni inson ongiga bo‘ysundirish va uni ideallashtirish tendensiyasi eng yuqori nuqtaga yetdi. Pussen asarlaridagi landshaftlar ("Gerkules va Kakusli manzara") geometrik aniqlik, simmetriya va ratsionallikka asoslangan edi. Bu davr falsafasida (Rene Dekartning ratsionalizmi ta‘sirida) tabiat mexanik bir soat mexanizmiga o‘xshatilgan. Klassitsizm peyzajlarida tabiat yovvoyi holda emas, balki inson tomonidan "madaniylashtirilgan", bog‘-rog‘larga aylantirilgan, mukammal tartibga solingan shaklda tasvirlangan. Bu esa insonning tabiatdan ustunligi va tabiat resurslarini ratsional boshqarish haqidagi ilk texnokratik qarashlarning vizual ramzi edi¹.

Romantizm va Realizm: Tabiatning panteistik ideallashtirilishi va Sanoat inqilobining vizual in‘ikosi

XVIII asr oxiri va XIX asr boshlarida G‘arbiy Yevropada yuz bergan Sanoat inqilobi (Industrial Revolution) insoniyatning tabiat bilan munosabatini tubdan o‘zgartirdi. Urbanizatsiya, zavod quvurlarining paydo bo‘lishi va tabiiy landshaftlarning

¹ Abduvahobov, I. (2026). Tasviriy san‘atda pedagogik texnologiyalar va milliy qadriyatlar integratsiyasi. Namangan: NamSU Press. (Sizning o‘z tadqiqotingiz uchun namuna

15-Iyun, 2026-yil

shafqatsizlarcha buzilishi san’atda kuchli reaksiyaga — Romantizm oqimining tug‘ilishiga sabab bo‘ldi².

Romantizm rassomlari (Kaspar David Fridrix, Uilyam Tyorner, Jon Konstabl) tabiatga nisbatan panteistik (tabiat va Xudoni bir deb bilish) qarashni olg‘a surdilar. Kaspar David Fridrixning "Tuman uzra sayyoh" (1818) asarida tabiat cheksiz, ulug‘vor, bo‘ysunmas va ilohiy kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Bu yerda inson tabiatning egasi emas, balki uning buyukligi qarshisida ojiz qolgan kuzatuvchidir. Romantiklarning ijodida tabiatga bo‘lgan estetik qarash "go‘zallik" (beauty) tushunchasidan "ulug‘vorlik" (sublime) tushunchasiga ko‘chdi. Bu, sanoatlashish jarayonida yo‘qolib borayotgan yovvoyi tabiatni asrab qolishga bo‘lgan nostalgik va ilk ekologik isyon edi³.

Ikkinchi tomondan, Uilyam Tyorner o‘zining keyingi davr asarlarida ("Yomg‘ir, bug‘ va tezlik", 1844) sanoat inqilobining tabiat bag‘riga bostirib kirishini daxshatli va ayni paytda haybatli tarzda tasvirladi. Poezd parovozi va uning tutuni tabiiy atmosferani parchalab yuborayotgani aks etgan ushbu polotno — antropogen omilning biosferaga ko‘rsatayotgan ilk agressiv ta’sirining badiiy hujjati hisoblanadi.

XIX asr o‘rtalaridagi Realizm (Barbiqon maktabi, Teodor Russo, Jan-Fransua Mille) esa tabiatni akademizm qoliplaridan xalos qilib, uni bor realligi bilan tasvirlashga o‘tdi. Russo o‘rmonlarni kesishga qarshi chiqqan dunyodagi ilk "eko-faollardan" biri edi va uning Fontenblo o‘rmonini tasvirlagan asarlari jamiyat e’tiborini o‘rmonlarni muhofaza qilish muammosiga qaratishga xizmat qildi.

XX-XXI asrlar: Eko-estetikaning tug‘ilishi va "Yarador tabiat" konsepsiyasi

XX asrga kelib, ikki jahon urushi, atom bombasining yaratilishi va global ekologik inqirozning boshlanishi manzara janrini butunlay transformatsiyaga uchratdi. An’anaviy, estetik zavq beruvchi peyzajlar o‘rnini xavotir, destruksiya va vizual ogohlantirish ruhidagi asarlar egalladi⁴.

Impressionizm va undan keyingi modernistik oqimlar (Ekspressionizm, Syurrealizm) tabiatning obektiv tasviridan voz kechib, uning inqirozli holatini rassomning ichki kechinmalari orqali ifodalay boshladi. Edvard Munkning "Chingiriq" (1893) asaridagi qizg‘ish-olovrang osmon va deformatsiyaga uchragan landshaft shunchaki inson ruhiyatining in’ikosi emas, balki tabiatning ham insonga qo‘shilib vizual faryod chekishidir ("tabiatning cheksiz faryodini tuydim" — Munk).

XX asrning 60-yillariga kelib, ekologik muammolar eng yuqori nuqtaga chiqqanda, san’at galereya devorlaridan chiqib, bevosita tabiatning o‘ziga ko‘chdi va Land-art (Land art) yo‘nalishi paydo bo‘ldi. Robert Smitsonning "Spiral damba" (Spiral Jetty, 1970) asari tabiatning o‘z materiallaridan (tosh, tuproq, suv o‘tlari) foydalanib yaratilgan bo‘lib, u

² **Clark, K.** (1949). *Landscape into Art*. London: John Murray. (Peyzaj janrining estetik tabiati va genezisi bo‘yicha fundamental asar).

³ **Gombrich, E. H.** (1950). *The Story of Art*. London: Phaidon Press. (Uyg‘onish va Klassitsizm davri ratsionalizmining san’atdagi tahlili).

⁴ **Ruskin, J.** (1843–1860). *Modern Painters* (Vols. 1-5). London: Smith, Elder & Co. (Sanoat inqilobi davridagi tabiat va U. Tyorner ijodi tahlili).

15-Iyun, 2026-yil

san‘at asarining vaqt o‘tishi bilan tabiiy eroziya va ekologik sikllar natijasida o‘zgarib, yana tabiatga qaytishini namoyish etdi.

Bugungi zamonaviy san‘atda shakllangan Eko-art (Ecological Art) esa polotnolarda faqat go‘zallikni emas, balki poligonlarni, neft bilan qoplangan okean qirg‘oqlarini, qurigan Orol dengizini ("yarador tabiat" obrazini) ko‘rsatish orqali tomoshabinda ekologik mas‘uliyat hissiyatini uyg‘otishni maqsad qilgan. Zamonaviy manzara endi passiv vizualizatsiya emas, balki faol ijtimoiy-ekologik manifestga aylandi⁵.

Adabiyotlar taxlili: Tasviriy san‘atda manzara janrining evolyutsiyasi hamda insoniyatning ekologik tafakkuri o‘rtasidagi interdisiplinar bog‘liqlikni o‘rganish maqsadida xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlar tizimli ravishda tahlil qilindi. Tadqiqot doirasida san‘atshunoslik, falsafa, eko-estetika va eko-krititsizm yo‘nalishlariga oid fundamental ishlar o‘rganildi⁶.

G‘arb san‘atshunosligida manzara janrining genezisi va tabiati haqida so‘z ketganda, Kennet Klarkning "Landscape into Art" (1949) asari fundamental manba hisoblanadi. Klark tabiat tasvirining fon rejasidan mustaqil janr darajasiga ko‘tarilishini inson qalbining tashqi dunyodagi proeksiyasi va xristian panteizmi kontekstida tahlil qiladi. U o‘z asarida tabiatni idrok etishning bir necha bosqichlarini (sirli tabiat, tartibga solingan tabiat, yorug‘lik tabiati) ajratib ko‘rsatadi. Biroq, Klark qarashlarida ekologik omil ijtimoiy-siyosiy kontekst soyasida qolgan. Ernst Gombrich o‘zining "The Story of Art" (1950) asarida manzara janrining texnik va kompozitsion evolyutsiyasiga e‘tibor qaratib, Uyg‘onish davri va Klassitsizmdagi landshaftlar o‘sha davrning ratsionalistik dunyoqarashi va simmetriya qonuniyatlariga qat‘iy bo‘ysundirilganini ilmiy asoslab beradi.

XIX-XX asrlardagi sanoatlashish va uning san‘atga ta‘sirini tahlil qilishda san‘atshunos va tanqidchi Jon Ruskinning ilmiy merosi muhim ahamiyatga ega. Ruskin o‘zining ko‘p jildlik "Modern Painters" (1843–1860) asarida Uilyam Tyorner ijodini himoya qilish bilan birga, Sanoat inqilobi tabiatning toza havosini va estetik go‘zalligini qanday buzayotganini birinchilardan bo‘lib yozgan. Uni zamonaviy eko-estetikaning ilk poydevor qo‘yuvchilaridan biri deb hisoblash mumkin⁷.

XX asr oxirida shakllangan eko-krititsizm (ecocriticism) va eko-estetika (eco-aesthetics) ilmiy paradigmalari doirasida vizual san‘atga mutlaqo yangicha yondashuvlar paydo bo‘ldi. Sernet de Meger o‘zining "Eco-Art: Art for a Changing Planet" (2000-yillar) tadqiqotida an‘anaviy peyzaj va zamonaviy Eko-art o‘rtasidagi funktsional farqni ko‘rsatib beradi. Uning fikricha, agar klassik peyzaj tabiatni shunchaki iste‘mol qilish va undan estetik zavq olishga xizmat qilgan bo‘lsa, zamonaviy eko-art tomoshabinni ekologik mas‘uliyatga chorlovchi ijtimoiy-aktiv vositadir. Shuningdek, Arnold Berleantning "Aesthetics of Environment" (1992) asarida insonning tabiatni masofadan turib kuzatuvchi

⁵ **Berleant, A.** (1992). *The Aesthetics of Environment*. Philadelphia: Temple University Press. (Atrof-muhit estetikasi va inson-tabiat hamohangligi konsepsiyasi).

⁶ **Demos, T. J.** (2016). *Decolonizing Nature: Contemporary Art and the Politics of Ecology*. Berlin: Green Box. (Zamonaviy Eko-art va ekologik siyosat munosabatlari)

⁷ **Abdullayev, N. U.** (2001). *San‘at tarixi* (2 jildlik). Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. (O‘zbekiston va jahon tasviriy san‘ati, xususan miniatyura san‘atida tabiat talqini).

15-iyun, 2026-yil

subyekt roli tanqid qilinadi va vizual san‘at insonni atrof-muhit bilan uzviy birlikda (ekologik hamohanglikda) tasvirlashi kerakligi haqidagi g‘oya ilgari suriladi.

Mahalliy va Markaziy Osiyo ilmiy makonida manzara janri, xususan, Sharq miniatyura san‘ati va zamonaviy rangtasvirdagi tabiat konsepsiyasi N.Abdullayev, A.Hakimov va N.Ahmadova kabi olimlarning tadqiqotlarida o‘z aksini topgan. N.Abdullayev o‘zining O‘zbekiston tasviriy san‘ati tarixiga oid ishlarida Sharq miniatyuralaridagi tabiat tasvirini Kamoliddin Behzod ijodi misolida tahlil qilib, undagi tasvirlar G‘arb realizmidan farqli o‘laroq, sufiylik falsafasi va panteistik allegoriyaga asoslanganini qayd etadi. Akademik A.Hakimov esa XX asr o‘zbek rassomligi (O‘rol Tansiqboyev, Rihs Axmedov ijodi) evolyutsiyasini o‘rganar ekan, "Tansiqboyevona" monumental peyzajlarda tabiatning ulug‘vorligi va inson tomonidan o‘zlashtirilishi davrning (sovet davri urbanizatsiyasi va tabiatni bo‘ysundirish mafkurasi) ijtimoiy buyurtmasi bilan bog‘liq bo‘lganini ko‘rsatadi. Zamonaviy o‘zbek san‘atshunosligida Orol dengizi fojiasi yoki ekologik inqirozlarning milliy rangtasvirdagi in‘ikosi tizimli ravishda endi-endi eko-estetika prizmasidan tadqiq etila boshlandi⁸.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, G‘arb va mahalliy ilmiy makonda manzara janri uzoq vaqt davomida sof estetik va uslubiy jihatdan o‘rganilgan. Ushbu maqola esa mavjud adabiyotlardagi bo‘shliqni to‘ldirishga harakat qilib, san‘at tarixidagi peyzaj evolyutsiyasini insoniyatning ekologik inqirozlar va ekologik tafakkur shakllanishi tarixi bilan uzviy bog‘liqlikda sintez qiladi.

Xulosa: Rassomlikda manzara janrining XV asrdan XXI asrgacha bo‘lgan davrdagi evolyutsiyasini estetik va ekologik paradigmalarda kesimida tadqiq etish natijasida quyidagi fundamental ilmiy xulosalarga kelindi:

Tabiat obrazining funksional transformatsiyasi: Manzara janri o‘z taraqqiyoti davomida dinamik evolyutsiyani bosib o‘tdi. Uyg‘onish va Klassitsizm davrida tabiat antropotsentrik dunyoqarash asosida inson faoliyati uchun shunchaki "fon" yoki ratsional tartibga solingan mexanik makon sifatida idrok etilgan bo‘lsa, Romantizm davriga kelib u o‘zining ilohiy, bo‘ysunmas va ulug‘vor (sublime) maqomini qayta tikladi. XX-XXI asrlarda esa landshaft subyektiv kechinmalar maydonidan global ekologik muammolarni aks ettiruvchi ijtimoiy-falsafiy manifestga aylandi.

San‘at — ekologik tafakkur ko‘zgusi: Tasviriy san‘at asarlari muayyan davrning ekologik voqeligini vizual hujjatlashtiruvchi muhim manbadir. Sanoat inqilobi davri polotnolarida urbanizatsiya asoratlarining paydo bo‘lishi, modernizm da landshaftlarning deformatsiyaga uchrashi va bugungi zamonaviy san‘atda "yarador tabiat" konsepsiyasining shakllanishi — insoniyatning biosferaga ko‘rsatgan antropogen bosimi kuchayishiga nisbatan ijodkorlar intellektual va emotsional reaksiyasining vizual in‘ikosidir.

Eko-estetika va Eko-artning ijtimoiy roli: Zamonaviy "Eko-art" va "Lend-art" yo‘nalishlari vizual san‘atni shunchaki passiv estetik zavq manbai bo‘lishdan xalos qildi.

⁸ **Hakimov, A. A.** (2010). *Iskusstvo Uzbekistana: istoriya i sovremennost’*. Tashkent: San‘at. (XX asr o‘zbek rangtasviri, shu jumladan monumental peyzaj janri evolyutsiyasi).

15-Iyun, 2026-yil

Bugungi kunda ushbu oqimlar insonni tabiatga masofadan turib qaraydigan "kuzatuvchi" roldan chiqarib, uni atrof-muhit bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan "ishtirokchi" va ekologik mas‘uliyatli subyekt sifatida qayta shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Tavsiyalar: Akademik tadqiqotlarda fanlararo yondashuvni kuchaytirish: Mahalliy san‘atshunoslik va ekologiya fanlari kesishmasida "Eko-estetika" va "Eko-krititsizm" yo‘nalishlarini tizimli rivojlantirish lozim. Markaziy Osiyo, xususan, O‘zbekiston rassomlari ijodida (Orol fojiasi, cho‘llanish, iqlim o‘zgarishi muammolari) ekologik mavzuning vizual ifodalanishini alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o‘rganish zarur.

Ta‘lim tizimiga eko-estetik komponentni joriy etish: Oliy va o‘rta maxsus san‘at ta‘limi muassasalari (badiiy akademiya, kollejlari) o‘quv dasturlariga ijodkorlarning ekologik madaniyatini yuksaltiruvchi va tabiat materiallari bilan ekologik xavfsiz ishlash ko‘nikmalarini shakllantiruvchi "San‘at va Ekologiya" maxsus kurslarini kiritish tavsiya etiladi.

Ijtimoiy ekologik ongni shakllantirishda vizual san‘atdan foydalanish: Muzeylar va galereyalarda ekologik muammolarga bag‘ishlangan zamonaviy vizual ko‘rgazmalar, konseptual art-installatsiyalar sonini oshirish orqali jamiyatda, ayniqsa, yosh avlodda ekologik daxldorlik va mas‘uliyat hissini vizual-estetik vositalar yordamida shakllantirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. **Clark, K.** (1949). *Landscape into Art*. London: John Murray. (Peyzaj janrining estetik tabiati va genezisi bo‘yicha fundamental asar).
2. **Gombrich, E. H.** (1950). *The Story of Art*. London: Phaidon Press. (Uyg‘onish va Klassitsizm davri ratsionalizmining san‘atdagi tahlili).
3. **Ruskin, J.** (1843–1860). *Modern Painters* (Vols. 1-5). London: Smith, Elder & Co. (Sanoat inqilobi davridagi tabiat va U. Tyorner ijodi tahlili).
4. **Berleant, A.** (1992). *The Aesthetics of Environment*. Philadelphia: Temple University Press. (Atrof-muhit estetikasi va inson-tabiat hamohangligi konsepsiyasi).
5. **Demos, T. J.** (2016). *Decolonizing Nature: Contemporary Art and the Politics of Ecology*. Berlin: Green Box. (Zamonaviy Eko-art va ekologik siyosat munosabatlari).
6. **Abdullayev, N. U.** (2001). *San‘at tarixi* (2 jildlik). Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. (O‘zbekiston va jahon tasviriy san‘ati, xususan miniatyura san‘atida tabiat talqini).
7. **Hakimov, A. A.** (2010). *Iskusstvo Uzbekistana: istoriya i sovremennost’*. Tashkent: San‘at. (XX asr o‘zbek rangtasviri, shu jumladan monumental peyzaj janri evolyutsiyasi).
8. **Ahmedova, N. R.** (2004). *Jivopis’ Uzbekistana: traditsii i novatorstvo*. Tashkent: Fan. (O‘zbekiston peyzaj maktabi vakillari ijodining falsafiy-estetik tahlili).